

Dragomir Vojnić*

UDK 338.24(091)
JEL Classification N40

REFORMA I TRANZICIJA. KRITIČKI OSVRT NA DOGAĐANJA U PRIJELOMNIM VREMENSKIM RAZDOBLJIMA¹

Prilog građi za našu noviju ekonomsku povijest

Društvena događanja na prostorima bivše Jugoslavije, tijekom druge polovice prošlog stoljeća, plijenila su pozornost svjetske znanstvene i političke javnosti. To se posebno odnosi na Rezoluciju Informbiroa iz godine 1948., na pojavu samoupravnog socijalizma, na osnivanje pokreta nesvrstanih, kao i na opću geopolitičku poziciju Titove Jugoslavije u vrijeme hladnog rata.

Autor spada među one ekonomiste-znanstvenike koji imaju veoma dugu reformsku tradiciju. Osobno je sudjelovao u svim velikim prijelomnim događanjima.

To se posebno odnosi na (neuspjeli) pokušaj Hruščova da svoje reforme usmjeri na razvoj modela samoupravljanja u mjesecu studenom godine 1962. Na domaćem planu autor govori o velikoj društveno-ekonomskoj reformi iz godine 1965. i kao nastavku te reforme govori o dugoročnom programu ekonomske stabilizacije tijekom osamdesetih.

Eksplוזija balkanskog nacionalizma onemogućila je pluralizaciju i demokratizaciju modela samoupravnog socijalizma. To je bio prvi pokušaj stvaranja modela održivog razvoja. Temeljem kritičkog osvrta na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima autor spominje međuovisnost reformskog djelovanja Tita, Hruščova i Gorbačova.

* Dragomir Vojnić, član suradnik HAZU, profesor emeritus i znanstveni savjetnik emeritus Ekonomskog instituta, Zagreb

¹ Ove bilješke nemaju ambiciju davati povijesne ocjene. To valja prepustiti povjesničarima. No, za analizu i ocjenu tijekom reforme veoma su važna neka prijelomna događanja. Neka od njih gotovo su prepuštena zaboravu i jedva da se i spominju. Sve je manje onih ekonomista znanstvenika koji su u tim događanjima sudjelovali. Bilješke zato u izvjesnom smislu imaju želju osobnog svjedočenja.

Obojica posljednjih su pali na tržištu, ali sa različitim međuovisnostima. I premda se samoupravni socijalizam nije održao njegovi pozitivni učinci su neupitni. Ti su učinci dvojaki. Prvo, oni su stimulirali reforme u drugim, posebno središnje europskim zemljama. Drugo oni su ubrzali krah boljševičke opcije pa i rušenje Berlinskog zida.

Ključne riječi: tranzicija, reforma, tržište, samoupravljanje, antitržišni dogmatizam, pluralizam, demokratizacija, socijalizam.

1) Uvodna preambula

Ukidanjem tržišta i demokracije kao stožernih institucija naše civilizacije, društva realnog socijalizma od prvoga su dana ušla u krizu.

O toj su pojavi napisani brojni prilozi. Većina tih priloga, međutim, ograničena je na pojedine segmente te pojave. Prilozi u kojima se čini pokušaj nešto cjelovitijeg sagledanja uzročno-posljedičnih veza prilično su rijetki. To se posebno odnosi na one priloge kojih su autori i akteri i svjedoci odgovarajućih događanja. Grupa znanstvenika, veterana reforme i tranzicije, okupljenih na velikom međunarodnom skupu u Institutu Bogomolova u Moskvi godine 2000. posebno je ukazala na te činjenice, jednako kao i na potrebu odgovarajućih inicijativa za popunjavanje ove praznine, jer to nije samo pitanje kritičkog sagledanja problema u tijeku reforme i tranzicije, nego i prikupljanja građe, za našu noviju ekonomsku povijest.²

A takvih je autora koji o problematici reforme i tranzicije mogu pisati i kao akteri i kao svjedoci tih događanja sve manje.

Ekonomski institut, Zagreb bio je na prostorima bivše države i ostao je u okvirima samostalne Republike Hrvatske središnja znanstvena institucija reformske orijentacije. Takvu orijentaciju Instituta prepoznavali su i priznavali i svi relevantni čimbenici i to kako znanstvenici, tako i političari i državnici. Političke strukture i državna uprava, a isto tako i znanost od samoga su početka reforme kao moralno-političku i znanstvenu vertikala prepoznali i priznali Kiru Gligorova, čovjeka jedinstvenih kvaliteta koji je bio (srećom i ostao) i političar, i državnik, i znanstvenik. On je djelovao kao čovjek prepoznatljivog socijaldemokratskog svjetonazora, sa njim smo mnogo godina profesor Rikard Lang i ja, i kao direktori Instituta i kao prijatelji neprekidno surađivali na problematici reforme. U tu su suradnju bili uključeni i drugi istaknuti znanstvenici Ekonomskog instituta Zagreb.

² Bogomolov, O. (ed.et al.): Post-Socialist Countries in the Globalizing World, Moscow, Russian Academy of Sciences, 2001.

Moja institucionalizirana suradnja s Kirom Gligorovom vuče svoje korijene još iz davne godine 1962., kada je osnovana Savezna komisija za paritet dinara. Ta je komisija na čelu s Kirom Gligorovom imala zadaću pripremati reformu iz godine 1965.³

Hrvatsko društvo ekonomista organiziralo je 4. studenoga godine 2005. međunarodno savjetovanje pod naslovom "15 godina tranzicije". Glavni je govornik (u kontekstu povjesne retrospektive) na ovome savjetovanju bio Kiro Gligorov.

Jednako kao i za vrijeme već spomenutoga međunarodnoga Savjetovanja u Moskvi godine 2000., podsjećali su veterani reforme i za vrijeme ovoga Savjetovanja na potrebu pisanja s namjerom svjedočiti o bitnim, posebno prijelomnim, događanjima u godinama ostvarivanja reforme.

Ekonomski institut, Zagreb bio je dugi niz godina bio prepoznat i priznat po svojoj reformskoj orijentaciji i aktivnosti i na međunarodnom znanstvenom planu. Međunarodnu znanstvenu suradnju Institut je posebno ostvarivao sa dva Instituta slične znanstvene orijentacije iz Europe i sa jednim iz SAD. To su Bečki institut za komparativne međunarodne studije, Beč i Institut za istraživanje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa Ruske akademije znanosti, Moskva. Institut slične orijentacije u SAD bio je Centar za jugoslavensko-američke studije, istraživanje i razmjenu Državnog Sveučilišta Floride Tallahassee.

U okviru navedenoga Centra djelovao je i Institut za komparativne studije. Sva tri spomenuta instituta bila su osnovana radi komparativnih studija u sferi reforme i tranzicije. Stjecanjem okolnosti Ekonomski institut, Zagreb posredno ili neposredno utjecao je na osnivanje i na rad ovih instituta. U Bečkom institutu bio sam dugo godina angažiran kao član Međunarodnog borda koji je koordinirao rad dvaju velikih međunarodnih projekata. Prvi se u godinama reforme ostvarivao pod naslovom "East-West European Economic Interaction", a drugi u godinama tranzicije ostvarivan je pod naslovom "European Economic Interaction and Integration".

S međunarodnih konferencija održanih na osnovi tih projekata u nizu zemalja Europe i SAD objavljene su brojne knjige u izdanju Macmillan London.

U Institutu za komparativne studije i u Jugoslavensko-američkom centru za istraživanje i razmjenu Državnog sveučilišta Floride Tallahassee mnogo sam godina obavljao dužnost predsjednika zajedničkog savjeta koji je koordinirao radom te institucije. Direktor Centra bio je mnogo godina profesor George Macesich koji je veoma mnogo proučavao samoupravni socijalizam i Titov život i djelo. Bio je prvi potpisnik prijedloga za dodjelu Titu Nobelove nagrade za mir.

³ Reformski pogledi Kire Gligorova dali su ton i pečat i ostvarenjima reforme i pripremi tranzicije. George Macesich (ed. et al.) *Essays on the Yugoslav Economic Model*, PRAEGER, New York 1989.

Iz područja međunarodne aktivnosti spomenutoga Centra objavljeni su brojni radovi u časopisu Centra - "Proceedings and Reports" i u knjigama u izdanju PRAEGER, New York. U Institutu za međunarodne ekonomske i političke studije mnoge sam godine zajedno s akademikom Bogomolovom (dugogodišnjim direktorom) koordinirao međunarodne projekte.⁴ Rezultati su objavljeni u više knjiga u izdanju Ruske akademije znanosti, Moskva. U okviru spomenutih projekata objavljeni su i brojni radovi tih autora. U vrijeme reforme ti su se radovi odnosili i na probleme realnoga socijalizma i na probleme samoupravnoga socijalizma.

Kako je nastao realni socijalizam manje je ili više općepoznato. Kako su, međutim, nastale idejno-teorijske i koncepcijske osnove samoupravnoga socijalizma nešto je manje poznato ili je nepoznato. Pisanih dokumenata o toj temi veoma je malo (ako ih uopće i ima), a živih sudionika koji mogu s vjerodostojnošću svjedočenja govoriti o tome još je manje (ako ih uopće ima). To znači da ostaju usmena predanja o relevantnim događanjima i svjedočenja autora koji su u dobroj namjeri napisali kritičke prikaze o realnom socijalizmu. Sticajem okolnosti imao sam prilike osobno ne samo pratiti neka ključna događanja reforme realnog socijalizma nego i sudjelovati u njima.

No, poticaj svim reformama realnoga socijalizma dala je pojava samoupravnog socijalizma. Prvo pitanje na koje je potrebno pokušati odgovoriti, ili barem dati neke pretpostavke, jest tko je i kakvim stjecajem okolnosti dao poticaj pojavi i razvitku samoupravnog socijalizma?

2) Dva antipoda: Antitržišni dogmatizam i samoupravni socijalizam

Glavna idejna teorijska postavka realnog socijalizma jest antitržišni dogmatizam. Imamo li u vidu poznatu činjenicu da je realni socijalizam od prvoga dana bio u krizi zbog ukidanja dviju osnovnih institucija suvremene civilizacije - tržišta i demokracije, pojava antitržišnog dogmatizma predstavljala je na svoj način prirodni slijed događanja.

Realni je socijalizam svoju akutnu krizu mogao riješavati samo ustupcima tržištu i demokraciji, ali bi svaki takav pokušaj značio razaranje već stvorenih mehanizama svekolike centralističke vlasti i kontrole svačega i svakoga. Zato razvitak i funkcioniranje svih mehanizama i segmenata sustava koji obično stavljamo pod zajednički nazivnik "staljinizam", nije ostavljao nikakve prostore za djelovanje tržišta. Tako je antitržišni dogmatizam ušao u same osnovne ideologije "staljinizma". Govoriti u korist tržišta bilo je jednako veleizdaji ili rušenju socijalizma.

⁴ Valja spomenuti da su u radu spomenutog međunarodnog skupa "15 godina tranzicije" sudjelovali i Oleg Bogomolov i George Macesich.

No, ozračje ideologije antitržišnog dogmatizma teško je opterećivalo ukupno gospodarstvo. Usprkos relativno dobro obrazovanoj inteligenciji, vlastita fundamentalna znanja ne samo da se nisu primjenjivala nego je bilo sve teže djelotvorno ostvarivati i uvoz znanja kao transfer tehnologije. Stanovništvo je živjelo mnogo nižim standardom od objektivno mogućeg.

Poljoprivreda koja je objektivno žitnicama mogla ospkrbljivati Europu nije mogla opskrbljivati hranom ni domaće stanovništvo. Potrebe tržišne reforme bile su stalno prisutne.

A glasnogovornika i inicijatora potrebnih pomaka u takvoj situaciji ne samo da nije bilo, nego nije ni moglo biti. Na zapadu veoma zapažene znanstvene kritike realnoga socijalizma (Abba Lerner, Oskar Lange)⁵ niti u znanstvenim krugovima nisu bile dostupne.

Do njih su mogli doći samo najviši partijski forumni radi upoznavanja “neprijateljske propagande”. Tome krugu privilegiranih pripadali su i vodeći ljudi “Komunističke internacionale”. Tim privilegiranim pripadao je i Tito. Ta ga je privilegija zamalo koštala života. Nakon što je uspio preživjeti i izbjeći one najopasnije barijere za vrijeme boravka u Moskvi, nove su ga opasnosti na istom tragu vrebale tijekom narodno oslobodilačkoga rata.

Šef radiostanice Komunističke internacionale u Zagrebu bio je Ivan Krajačić-Stevo, poslije poznat i kao predsjednik Hrvatskoga sabora. Njegov pomoćnik i stručnjak za šifre bio je Ivo Fabinc, poslije poznat kao veoma istaknuti znanstvenik ekonomist, profesor i rektor Sveučilišta u Ljubljani i član Predsjedništva Republike Slovenije.

On je, zapravo, prvi bio upoznat s direktivom “Hazjajina” (Staljina) da “Valtera treba srediti”, Krajačić je s time upoznao Tita i tu počinje njihovo veliko doživotno prijateljstvo. Krajačić je mnogo godina bio veoma zainteresiran za razgovore samnom kao znanstvenikom od kojega je mogao dobiti korisne informacije. Posebno je bio zainteresiran za projekt kanala Vukovar-Šamac. Ostvarenje toga projekta, govorio je, pretvorilo bi Slavoniju u raj na zemlji. O događanjima oko radiostanice Komunističke internacionale nije mnogo govorio. Sve se svodilo na to da je Tito imao drugačije poglede na razvijanje socijalizma.⁶

Isto je govorio i Ivo Fabinc. I premda znanstvenici, ekonomisti reformatori nisu mogli imati tako izravne informacije o idejnim osnovama nastanka samou-

⁵ Oskar Lange: “Political Economy”, Pergamon Press, Oxford 1971.; and “Papers in Economics and Sociology”, Pergamon Press, Oxford 1970.

⁶ Jedini čovjek koji je kao osoba najvećeg povjerenja mnogo godina veoma tjesno surađivao s Ivanom Krajačićem bio je Frano Kosić, direktor velikog turističkog poduzeća “Progres”. Bio je veoma zaslužan za razvitak hrvatskoga turizma posebno na otocima Cresu i Lošinj. On je bio jedini čovjek izvan obitelji koji je prema pismenoj oporuci “Steve” bio nazočan na njegovu pogrebu. Ipak, sve što sam i od njega mogao saznati svodi se na već spomenuto - Tito je imao drugačije poglede na razvijanje socijalizma.

pravnog socijalizma, ipak su se njihove prosudbe u osnovi svodile na isto, a kada se radi o znanstvenicima iz SSSR, najviše sam informacija mogao dobiti za vrijeme jednomjesečnog boravka u Ekonomskom institutu Akademije znanosti SSSR, gdje je pripremana Rezolucija o početku razvitka samoupravljanja.

To se događalo u mjesecu listopadu i studenom godine 1962. Oko mene su bili okupljeni brojni mladi dobro obrazovani ekonomisti znanstvenici, veoma naglašeni entuzijasti samoupravljanja. Da spomenem samo neka imena. Najveći entuzijast bio je Jevgenij Lisičkin, koji je mnogo godina poslije u vrijeme Gorbačova postao predsjednik odbora za perestrojku Vrhovnog savjeta. Na njegovu želju u ljeto godine 1990. imao sam izlaganje na tome odboru. No, vratimo se spomenutom Institutu i godini 1962. Osim već spomenutoga Lisičkina, veliki entuzijasti reforme bili su Pljuhin, Ferman i posebno Kacenenboigen, koji se poslije veoma istakao u Izraelu. Svi su oni prosuđivali da su idejne osnove samoupravnog socijalizma nastale kao rezultat Titovih drugačijih pogleda na socijalizam. To se posebno odnosi na Lisičkina koji je neko vrijeme, u vrijeme Hruščova, bio u Ruskoj ambasadi u Beogradu sa zadaćom proučavanja samoupravnog socijalizma.

Već sam tada s njime i osobno komunicirao. Tema idejno-teorijskih osnova nastanka samoupravnog socijalizma izazivala je veliko zanimanje kod većine istaknutih znanstvenika i ekonomista koji su se bavili komparativnim studijama, i to i u zemljama Zapada i u SAD. To sam osobno imao prilike vidjeti u Engleskoj i u SAD. Za vrijeme moga studijskoga boravka na Londonskoj ekonomskoj školi godine 1957./1958. bio sam nazočan predavanju koje je vođa ljevih laburista Bevan održao u studentskom klubu British Councila o svome viđenju samoupravnoga socijalizma. Ocjenjujući da je to model koji omogućuje pozitivne pomake odnosa rada i kapitala, u smislu transformacije položaja radnika od objekta u subjekt i, ocjenjujući Tita kao političkog genija, Bevan je ocijenio da bi taj model u britanskome okruženju mnogo bolje funkcionirao. Taj je stav podrobno objasnio u razgovoru koji smo imali poslije predavanja. Sve se svodilo na demokratske tradicije, na višu društvenu svijest i na mnogo bolje obrazovanje prosječnog čovjeka.

Takve su prosudbe imali i mnogi drugi političari i ekonomisti znanstvenici. Među političarima se posebno isticao Willy Brandt. Njemački veleposlanik u osamdesetim godinama 20. stoljeća, bio je prije te dužnosti njegov osobni tajnik. Posjetio me je više puta i kao direktora Ekonomskog instituta, Zagreb i kao predsjednika Saveznog ekonomskog savjeta. Opetovano mi je prenosio želje Willya Brandta da se što veći dio štednje naših radnika u Njemačkoj prenese u naše banke.

Oba spomenuta državnika (slično kao i mnogi drugi istaknuti državnici lijeve orijentacije) ocjenjivali su da je samoupravni socijalizam uslijedio kao Titovo reagiranje na opću krizu realsocijalizma. Slične sam prosudbe čuo i od ekonomisti-

sta znanstvenika koji su se u SAD bavili komparativnim studijama s posebnim osvrtom na model samoupravljanja. Godine 1967./1968. bio sam na studijskom boravku (kao visiting profesor) na Državnom sveučilištu Californije, Berkeley. Tamo je u to vrijeme bio i profesor Benjamin Ward koji se proslavio modelom samoupravljanja.

Pored njega, baveći se ovom temom, postali su veoma istaknuti i poznati i profesori Gregory Grossman i Carl Landauer. Oni su bili veoma zainteresirani za razgovore sa mnom, ali su ti razgovori i meni bili veoma korisni.

Veliko zanimanje za komparativni studij samoupravnog socijalizma imali su i ekonomisti – znanstvenici mlađe generacije. Od šest doktoranada koji su na tu temu bili okupljeni oko Benjamina Warda posebno spominjem Lauru Tyson (koja je poslije bila predsjednik Savjeta ekonomskih savjetnika u administraciji predsjednika Clintona) i Stevana Sacksa (koji je poslije došao u Ekonomski institut, Zagreb, gdje je i završio svoj doktorat).

Posebno sam velike koristi imao od upoznavanja, a u godinama poslije i prijateljevanja s Abbom Lernerom. Može se slobodno zaključiti da su njegova djela dala ton i pečat kritici realnoga socijalizma.⁷

Kada se radi o SSSR, u to sam se i osobno imao prilike uvjeriti u razgovorima sa brojnim istaknutim ekonomistima, posebno u Moskvi i Novosibirsku. Abba Lerner je te utjecaje pratio i o njima je znao veoma mnogo. On je vjerovao da su ti utjecaji neposredno, preko Tita i drugih, utjecali na pojavu ideje o modelu samoupravljanja.

Ti su utjecaji, razumije se, bili veoma snažni i djelovali su na razvitak naše samoupravne ekonomske misli. Prisjetimo se samo Političke ekonomije socijalizma Branka Horvata. Isto vrijedi i za mnoge druge, uključivši i moje radove. U godinama poslije redovito sam se družio sa Abbom Lernerom u okviru svojih boravaka na Državnom Sveučilištu Floride Tallahassee, gdje je on dosta tragično (bio je šlagiran), završio svoju plodnu i bogatu znanstvenu karijeru. U osamdesetim godinama 20. stoljeća, u vrijeme naših velikih reformi, Abba Lerner je u okviru Centra za jugoslavensko-američke studije kojem je direktor bio profesor George Macesich, a ja predsjednik Zajedničkog savjeta, bio veoma aktivan u analizi i ocjeni reformskih događanja u nas.

Posebno je upozoravao profesora Rikarda Langa i mene na probleme miješanja upravljanja i rukovođenja i monopola radnoga mjesta. Veoma je čvrsto upozoravao na potrebu definiranja titulara društvenoga vlasništva i razvitka cjelovitog (pluraliziranog) integralnog tržišta. Sve su to bili stavovi koje smo i mi sami

⁷ Jedan je od najpoznatijih radova Abbe Lenera knjiga "Economics of Control, Principles of Welfare Economics", Macmillan, New York 1944.

tijekom reforme i pripreme tranzicije zastupali.⁸ Za kontekst ovih razmatranja je međutim najvažnija spoznaja da je upravo Abba Lerner bio jedan od uske skupine najistaknutijih znanstvenika Zapada, koji je imao i najveći utjecaj i koji je i osobno najviše pratio i znao domet tih utjecaja u sferi razvoja pretpostavki za temeljitu reformu socijalizma. Tito je bio među rijetkima koji su mogli temeljem osobnih spoznaja sagledati osnovne uzroke krize realnoga socijalizma, ali isto tako spoznati i relevantne kritičke opservacije koje su dolazile iz vanjskoga svijeta. Sve u svemu, model samoupravnog socijalizma nije nastao ni sasvim stihijski, ni sasvim slučajno. On se počeo ostvarivati u praksi na početku pedesetih godina 20. stoljeća.

No, neke od znanstvenih osnova njegove promocije nastale su na Londonskoj ekonomskoj školi (na čelu sa Abbom Lernerom) još u tridesetim godinama 20. stoljeća. Na kraju ne kao manje važno, nego naprotiv, valja spomenuti jednoga od rijetkih istaknutih znanstvenika koji su se bavili problemima teorije i prakse razvitka modela samoupravnoga socijalizma. To je profesor Rikard Lang, dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta u Zagrebu. On je bio jedini čovjek koji je pratio Tita na razgovore sa Churchillom u Bariju u ljeto godine 1944.

Tito je izabrao Langa kao partizana i svoje osiguranje (bio je čak uz suglasnost Churchilla naoružan), a isto tako i kao čovjeka velikih intelektualnih kapaciteta, koji je govorio sve vodeće svjetske jezike. Osim toga, Lang je već u to vrijeme veoma dobro poznao osnove političke ekonomije. Više dana proveli su zajedno.

Osim susreta sa Churchillom, cijeli su jedan dan proveli zajedno u obilasku Rima posebno Vatikana. Tito je bio impresioniran arhitekturom i umjetničkom poviješću Vatikana. Razgovarali su, međutim, i o brojnim drugim temama. I premda povijest samoupravnog socijalizma još nije bila počela, iz brojnih se razgovora koje sam o toj temi vodio tijekom mnogo godina prijateljevanja s Langom stvarao isti dojam. Tito je imao drugačije poglede na razvitak socijalizma.

Valja na kraju spomenuti da su uzročno-posljedične veze između Titovih drugačijih pogleda na razvitak socijalizma i pojave samoupravnog socijalizma najbolje shvatili i interpretirali najbliži Titovi suradnici s kojima sam i osobno kontaktirao. To se posebno odnosi na Bakarića, Kardelja i na Gligorova. To se isto tako odnosi i na Titove suradnike iz redova mlađe generacije. Posebno mislim na Tomu Badovinca i Miku Tripala koji je i sam imao želju pisati o ovoj temi.

I upravo je ta činjenica da je Tito imao drugačiji pogled na razvitak socijalizma dala ton i pečat tijekom reforme na području ne samo bivše države, nego i mnogo šire. Kada kažem mnogo šire, onda mislim na ukupna društvena

⁸ Rikard Lang i Dragomir Vojnić: "Social Ownership in the Yugoslav Economic Model", Proceedings and Reports, Florida State University, Vol. 14, Tallahassee, Florida 1980, str. 61-74.

politička događanja posebno na pojavu pokreta nesvrstanih i uopće na razvitak međunarodnih odnosa u tijeku hladnoga rata.

3) “Veliki prasak” – Rezolucija Informbiroa godine 1948.

Društveno-ekonomska događanja na prostorima bivše države nisu nikako bila u skladu s vladajućom ideologijom koja se zasnivala na antitržišnom dogmatizmu. U drugoj polovini četrdesetih, i pored sustava racionirane opskrbe, tržište roba i usluga nije prestalo funkcionirati. To se osobito odnosi na najveći dio poljoprivrede koja je bila u rukama samostalnih seljaka, što znači da je bila privatna. Zapravo se može reći da centralističko-planski sustav karakterističan za shvaćanje realnoga socijalizma u nas nikada nije zaživio. Reagiranje na tu pojavu bilo je žestoko. Centralističko-planski (ekonomski i politički) sustav koji je svoju ogromnu moć (prema unutra i prema van) zasnivao na antitržišnom dogmatizmu pokazao se u najgorem mogućem svjetlu. To se najgore svjetlo pokazalo u krajnjoj netoleranciji i svojevrsnoj agresiji. Staljin se nije bojao samo “lošeg primjera” kao takvoga, nego se posebno bojao činjenice da se na čelu “najveće idejne hereze” nalazi Tito, kojeg je i osobno ocjenjivao i kao jaku ličnost i kao sposobnog političara, a samim time i kao opasnog potencijalnog neprijatelja. To je, uostalom, nedvojbeno pokazao još u vrijeme rata svojim neuspjelim telegramom “Valtera treba srediti”. Bijes “Hazajina” zbog dijametralno oprečnih događanja urodio je godine 1948. “velikim praskom” u formi Rezolucije Informbiroa. Nije pretjerano reći da u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima poslije pojave Rezolucije Informbiroa ništa više nije bilo isto. Uslijedile su i znanstvene i političke prosudbe da je to početak kraja boljševičke opcije. I tako je i bilo. No, četrdesetogodišnji tijek svršetka boljševičke opcije nije bio nimalo ni lagan ni bezbolan. On se odvijao kroz teške grčeve sukoba i svekolika proturječja.⁹

Na početku pedesetih godina 20. stoljeća kao rezultat Titovih drugačijih pogleda na socijalizam uslijedila je pojava sustava radničkog samoupravljanja. Ta je pojava veoma brzo u ekonomskoj i političkoj terminologiji dobila pravo građanstva pod nazivom samoupravni socijalizam. Već u prvim godinama nastanka samoupravnog socijalizma, tj. godine 1953., uslijedila je smrt Staljina. Novo vodstvo na čelu sa Hruščovom veoma je brzo shvatilo potrebu određenih reformi. A te reforme nisu bile moguće bez otvaranja određenih prostora za djelovanje tržišta i demokracije, posebno ekonomske demokracije. Uslijedili su politički razgovori s Titom uz uvažavanje reformskih pomaka koji su kod nas već bili učinjeni.

⁹ Podrobnije u autorovom radu: “Opća kriza socijalizma, krah boljševičke opcije i razvitak modela tržišne demokracije”, *Ekonomski pregled*, br. 1,2,3, Zagreb, 1990.

U svome referatu na XX. partijskom kongresu koji je održan 25. veljače godine 1956. sekretar CKKP SSSR Nikita Hruščov žestoku je kritiku usmjerio protiv Staljina i strahovlade staljinizma. Odajući najveće priznanje Titu, Hruščov je spomenuo jedan sastanak na kojem je Staljin, kritizirajući Tita, rekao da, ako samo malim prstom makne, Tita više neće biti. Međutim, rekao je Hruščov, Staljin je micao sa svime što je mogao, a Tito je ipak ostao.

Hruščov je uz sve veću političku podršku za početak reforme uspio ostvariti određene pomake u borbi protiv ideologije antitržišnog dogmatizma. Prijateljski odnosi s bivšom državom i posebno s Titom imali su veliki utjecaj i na Hruščovljevo razmišljanje o reformi. Donesena je politička odluka o pripremi reforme po modelu radničkog samoupravljanja. Političke i znanstvene pripreme obavljane su na svršetku pedesetih i na početku šezdesetih godina 20. stoljeća. Odlučeno je da se odgovarajući dokumenti pripreme za partijski Plenum u studenome godine 1962.

Stjecajem okolnosti i osobno sam kao gost Ekonomskog instituta Akademije znanosti SSSR, sudjelovao u pripremi dokumenta za Plenum. Radilo se zapravo o rezoluciji o uvođenju samoupravljanja. U to vrijeme sam već bio svrstan među istaknute ekonomiste reformiste. Završio sam poslijediplomski (specijalistički) studij na Londonskoj ekonomskoj školi, gdje su posebno uvažavali radove najpoznatijeg kritičara realsocijalizma Abbe Lerner s kojim sam poslije godinama prijateljevao. Kiro Gligorov me je u to vrijeme već bio uključio u svoju grupu koja je kontinuirano morala raditi na reformi kod nas. Na tom poslu su tijekom niza godina veoma organizirano radili brojni istaknuti ekonomisti znanstvenici. To se posebno odnosi na Ekonomski institut, Zagreb.

Godine 1962. osnovana je Savezna komisija za paritet dinara, u nju sam i osobno bio uključen. Slijedom tih okolnosti i razgovora između Tita i Hruščova dio mjeseca listopada i studenoga godine 1962. proveo sam u spomenutom Ekonomskom institutu u Moskvi, sudjelujući u radu na Rezoluciji za predstojeći Plenum. Hruščov je veoma pazio da, čak ni terminološki, ne uznemiri još uvijek postojeću inerciju antitržišnog dogmatizma. Nije se govorilo o radničkom samoupravljanju i o radničkim savjetima, nego o "produkcionim komitetima" koji moraju stvarati uvjete za veći utjecaj radnika na upravljanje proizvodnjom. To je bila pretpostavka za ukidanje centralističko planske uloge generalnih direkcija za određene grane proizvodnje koje su (zapravo u skladu sa centralističko-planskim modelom privređivanja) ostvarivale funkciju centralističkog (zapravo naturalnog) planiranja i isto tako centralističke distribucije proizvoda. Vodeći računa o funkciji plana, te je funkcije postupno moralo preuzimati tržište. U javnosti se od odluka ovoga Plenuma koji je morao imati povijesni značaj veoma mnogo očekivalo, ali osim isticanja važnosti Plenuma, ništa se konkretnije o karakteru i sadržaju odluka nije govorilo.

To je bilo u skladu sa prosudbom da nije potrebno činiti ništa što bi unaprijed moglo izazivati i uzbuditi snage antitržišnog dogmatizma.

Svi angažirani na tom poslu smo s velikim uzbuđenjem i zanimanjem očekivali slijed događanja. Domaćini su mi ukazivali veoma veliku, ne samo prijateljsku, nego i protokolarnu pozornost. Moj domaćin, akademik Tigran Sergejević Hačaturov veoma se trudio da mi u okviru Akademije, sastancima i razgovorima s najistaknutijim znanstvenicima (akademik Strumilin i drugi), a isto tako i uz pomoć protokola i svečanim objedima posveti najveću moguću pozornost. Naša je ambasada tom prilikom upriličila poseban prijem. Budući da se to događalo u vrijeme 45. obljetnice velikog Oktobra, sudjelovao sam na tribinama sasvim blizu Hruščovu prilikom velike parade na Crvenome trgu. Bio sam pozvan na svečanu sjednicu Vlade i partije koja je održana u Kremaljskom dvorcu Saveza, izgrađenome upravo u vrijeme održavanja povijesnog XX kongresa KP SSSR godine 1956. Tom sam prigodom upoznao i Gagarina.

U okviru svoga doista opsežnoga referata Hruščov nije mnogo govorio o predstojećem Plenumu, ali je dosta govorio o Karipskoj krizi koja je upravo u to vrijeme bila veoma aktualna.

Sve u svemu, moji su mi domaćini posvećivali najveću moguću brigu i pozornost. Bilo je to u neposrednoj vezi s velikim očekivanjima od predstojećega Plenuma.

No, nasuprot velikim nadama željama i očekivanjima, uslijedile su velika razočaranja. Antitržišni dogmatizam pokazao se u najgorem svjetlu. Pripremljena rezolucija nije ni ugledala svjetlo dana. To je bio početak kraja Hruščova. U javnosti nije bilo nikakvih komentara. Zbog stvorene atmosfere velikih nada i očekivanja, ipak se moralo nešto reći.

Rečeno je da se, radi djelotvornijeg razvitka gospodarstva, partija dijeli na industrijsku i poljoprivrednu. U praksi to nije nikada, što je i sasvim razumljivo, ostvareno. Birokracija je izrasla u snagu koja je pretendirala uređivati sve pore u društvu.

Akademik Bogomolov, koji je bio savjetnik vrhunskih političara, uključivši Gorbačova, u novije mi je vrijeme govorio da je u narednih nekoliko godina bilo još dva pokušaja, ali bez uspjeha. Ozračje antitržišnog dogmatizma nastavljeno je ali ne više tako tvrdo. U vodećim ekonomskim institutima Akademije znanosti, posebno u Moskvi i Novosibirsku, rad na reformskim opcijama uključivao je funkciju tržišta. U praksi, međutim, nije dolazilo do bilo kakvih relevantnih pomaka. Takva je situacija trajala sve do početka tranzicije. Osobno sam sudjelovao na velikom međunarodnom znanstvenom skupu, održanom u lipnju godine 1990. u Institutu akademika Bogomolova. Skup je bio posvećen problemima tranzicije, a Gorbačovljevi savjetnici Bogomolov i Aganbegijan ukazivali su na urgentnu potrebu početka pluralizacije tržišta, a ne samo političkog ustrojstva. Poznato je,

međutim, da prijeko potrebni pomaci u smjeru pluralizacije tržišta nisu učinjeni, pa je tranzicija počela bez ikakve tržišne pripreme.

Rezultati su poznati. Dogodilo se ono na što su Gorbačovljevi savjetnici akademici Bogomolov i Aganbegijan upozoravali i čega su se bojali. Dogodili su se kaos i mafiokracija. Moje neprekidno sudjelovanje u svim važnijim reformskim događanjima u SSSR dali su mi osnova za prosudbu da su i Hruščov i Gorbačov pali na tržištu, ali na različitim uzročno-posljedičnim vezama i odnosima. Hruščov je podcijenio snage antitržišnog dogmatizma, a Gorbačov je, nasuprot tome, vjerojatno imajući na umu primjer Hruščova, precijenio snage antitržišnog dogmatizma.

Oba su događaja usmjerila tijekove reforme i tranzicije u nepoželjnom smjeru. O toj sam temi više puta imao prilike razgovarati s Bogomolovom (i sa drugim veteranima reforme) za vrijeme spomenutoga skupa godine 2000. u Moskvi.¹⁰ Tada se pokazalo da sam o događajima u studenome 1962. bio nešto informiraniji i od samog Bogomolova koji mi je rekao da su poslije 1962. uslijedila još dva neuspjela pokušaja.

S Bogomolovom sam dosta razgovarao i za vrijeme njegovoga boravka u Zagrebu i sudjelovanja na međunarodnom znanstvenome skupu (4 studenoga 2005.) u hotelu Westin koji je organiziralo Hrvatsko društvo ekonomista povodom moje osamdesete obljetnice. Ponovili smo neke stavove koje smo spominjali i na neformalnom skupu veterana reforme u domu Bogomolova u Moskvi godine 2000., a jedan je od tih stavova činjenica da je sve manje ekonomista znanstvenika koji mogu pisati o prijelomnim reformskim događajima na osnovi vlastitoga svjedočenja.

To posebno vrijedi za tzv. Novembarski plenum iz godine 1962. To je događaj od kojeg se najviše očekivalo, a o kojem se najmanje pisalo i o kojem su informacije bile i ostale relativno oskudne.

Sve je to i dosta razumljivo zato što su političke namjere plenuma propale i spomenuta rezolucija nije ni ugledala svjetlo dana. I upravo su zato događanja na tome Plenumu predstavljala početak kraja Hruščova. Već sam spomenuo priču Bogomolova o još dva neuspjela pokušaja. Ipak valja reći da se poslije Hruščova antitržišni dogmatizam manje ili više nikada nije pojavio u tako tvrdog i isključivoj formi. U SSSR se to manifestiralo tako da je ekonomska znanost imala nešto više slobode u teorijskom razmatranju pitanja reforme. Zahvaljujući takvome ozračju

¹⁰ Za taj sam skup pripremio referat pod naslovom "Globalization, Integration and Central European Countries in Transition with a special Reference to Croatia". U tome sam referatu, pored ostaloga, spomenuo i razlike u uzročno-posljedičnim vezama mafiokratskih pojava u Rusiji i Hrvatskoj. Referat je objavljen (na ruskom i engleskom) u knjizi O.T. Bogomolov (ed. et al.): "Post Socialist Countries in Globalizing World", Ruska akademija znanosti, Moskva 2001. str. 290-309.

ostala je trajna znanstvena povezanost i mene osobno i Ekonomskog instituta, Zagreb s najistaknutijim ruskim institutima i znanstvenicima ekonomistima. To pokazuje i sudjelovanje akademika Bogomolova na spomenutom međunarodnom znanstvenom skupu u studenome godine 2005.

U isto je vrijeme održan u Ekonomskom institutu, Zagreb okrugli stol o temi problematici tranzicije u Rusiji i Hrvatskoj. Sudjelovali su profesori Ruslan Grinberg, direktor Instituta za ekonomske i političke studije Akademije znanosti Ruske federacije Moskva, zamjenik direktora, Svetlana Glinkina i direktorica sektora za zemlje u tranziciji, Nataša Kulikova.

Ukratko, reforme u Rusiji su propale, ali su prijateljstvo i stalna znanstvena suradnja s ruskim ekonomistima znanstvenicima ostali.

Na kraju, ne kao manje važno nego naprotiv valja spomenuti da je nešto mekše ozračje od tržišnoga dogmatizma poslije spomenutoga Plenuma iz studenoga 1962. stvorilo nešto bolje uvjete za reformske pomake u nekim drugim, osobito srednjoeuropskim zemljama. U tim sam aktivnostima i osobno sudjelovao, posebno u Češkoslovačkoj i u Poljskoj.¹¹ Ruski ekonomisti znanstvenici osobito su u osamdesetim godinama 20. stoljeća, bili veoma aktivni u radu na pripremi znanstvenih osnova reforme. U tome su im pomagali neprestanom međunarodnom znanstvenom suradnjom i drugi instituti, posebno Bečki institut za komparativne međunarodne studije i Ekonomski institut, Zagreb. Oni su u godini 1988. organizirali dva međunarodna skupa, prvi u Zagrebu, a zatim drugi u Berlinu. Te je godine uz veliku podršku Ekonomskog instituta, Zagreb održan veliki međunarodni skup u Talinu. Godine 1989. je održana u Moskvi konferencija International Economic Association pod naslovom Market Forces in Planned Economies. Namjera organizatora bila je jasna. Bilo je potrebno dati podršku reformskim opcijama za pluralizaciju tržišta.¹²

Isti su napori ponovljeni i godinu dana poslije, kada je točno u vrijeme početka tranzicije Institut akademika Bogomolova u suradnji s Ekonomskim institutom, Zagreb organizirao veliki skup o reformi i tranziciji. Gorbačovljevi savjetnici - Oleg Bogomolov i Abel Aganbegijan vapili su za reformskim pomacima u sferi tržišta, ali se ništa nije dogodilo. Kaos, anarhija i mafiokracija bili su neizbježni.

Stjecajem okolnosti bio sam jedini koji je sudjelovao u pripremi velikih reformskih pomaka koje je Hruščov namjeravao provesti u studenome 1962. i gotovo tri desetljeća poslije, godine 1990., u pripremi pluralizacije i demokratiza-

¹¹ U Češko Slovačkoj sam godine 1978. sudjelovao u radu Komisije za reforme na čelu s premijerom Štrougalom. U Poljskoj sam godine 1981. imao izlaganje na kongresu poljskih ekonomista.

¹² Oleg Bogomolov (ed.et al.): "Market Forces in Planned Economies", Macmillan in the association with the International Economic Association, London 1990.

cije reformskih pomaka koje je inicirao Gorbačov. Oba su pokušaja propala pod utjecajem antitržišnog dogmatizma koji je Hruščov u svoje vrijeme podcijenio, a Gorbačov u svoje vrijeme precijenio.

U svakom slučaju pad Hruščovljeve reforme dao je ton i pečat kasnijim negativnim neuspješnim reformskim kretanjima i ostvarenjima.

Spomenuo sam akademika Tigrana Sergejevića Hačaturova koji je bio moj domaćin za vrijeme boravka u Moskvi u Ekonomskom institutu Akademije znanosti SSSR u studenome godine 1962. Dogodilo se da je on bio moj gost u Zagrebu godine 1964. točno u vrijeme pada Hruščova. Bili smo zajedno na ručku u zagrebačkome hotelu Palace. Nakon ručka on me je veoma obazrivo upitao jesu li mi poznate kakve novosti iz Moskve? Kada sam mu odgovorio da je Hruščov demisionirao, skoro se srušio pod stol. Rekao je tiho: “sada je zaista sve propalo”. Morao je ostati kao gost Ekonomskog instituta, Zagreb dva tjedna, ali je već idućeg dana oputovao u Moskvu. Često sam se u tijeku dugogodišnje reformske aktivnosti sjećao tih riječi akademika Hačaturova. Inercija pada Hruščova ostavila je dramatične posljedice. O svemu su tome ekonomisti znanstvenici reformatori relativno malo pisali. Pisanje o tome bilo je u tijeku mnogih godina veoma nepopularno, pa i opasno, a u tijeku dugog niza godina i inercija zaborava učinila je svoje.

4) Karipska kriza, studeni 1962.

Prosudbe ekonomista, pa i moje osobne, u kontekstu Hruščovljeva pada najveći su ponder davale antitržišnom dogmatizmu. Postoji, međutim, i druga dimenzija međunarodnih političkih i vojnih odnosa koja je vjerojatno utjecala na tijekove Hruščovljevih reformi, a o kojoj se također - veoma malo pisalo i o kojoj se isto tako relativno malo zna.

Radi se o Karipskoj krizi. U nas se nešto više o toj temi moglo razabrati iz filma “Thirteen days” koji je na TV prikazivan 2005. godine.

I premda su mnoge uzročno-posljedične veze reformskih događanja u vrijeme Hruščova bile i ostale obavijene velom tajne ipak neke od njih valja barem spomenuti kako se ne bi u potpunosti izgubio iz vida njihov mogući utjecaj.

Dilema, antitržišni dogmatizam ili politički i vojno-strateški prestiž (ili jedno i drugo) – nikada nije prevladana.

Tzv. Novembarski plenum (1962.) od kojeg se toliko očekivalo bio je pripreman i održan u veoma teškom i proturiječnom međunarodnom političkom i vojno-strateškom ozračju.

Težinu toga ozračja (pa i strah) imao sam prilike osobno doživjeti, jer sam sve dane o kojima se dramatično govori u filmu "Thirteen days" boravio u Moskvi, radeći na pripremi Plenuma.

To teško političko i vojno-strateško, a isto tako i prestižno ozračje uslijedilo je zbog ultimatumata Vlade SAD Vladi SSSR da svega u nekoliko dana demontira svoju raketnu bazu (atomskih projektila) na Kubi. Uslijedili su dugi i mučni pregovori. Karakter i sadržaj tih pregovora, čini se, prilično je vjerno dan u spomenutom filmu. Vojni vrh SAD bio je veoma odlučan. Generali su zahtijevali hitno povlačenje atomskih glava i raketa koje su bile locirane u neposrednoj blizini SAD, ili rat.

Predsjednik John Kennedy preuzeo je sav rizik, odupirući se generalima i sprečavajući početak rata. Bilo je poslije veoma ozbiljnih prosudbi da je u tih trinaest dana svijet bio najbliže trećem svjetskome ratu. Scenarij spomenutoga filma pokazuje da su savjetnici predsjednika Kennedija za vrijeme pregovora upozoravali na mogućnost slabljenja Hruščovljeve političke pozicije ili čak i na gubljenje njegove stvarne vlasti.

U svakom slučaju, dugo napeti i mučni pregovori završili su povlačenjem ruske vojno-atomske baze s Kube. Rat je bio izbjegnuto. SAD i saveznici trijumfirali su. Što se u isto vrijeme događalo sa Rusijom? U ozračju opće napetosti, pa i straha, ljudi među kojima sam se kretao željeli su da se političke, pa i vojne tenzije što prije otklone i da se vrati ozračje mira i stabilnosti.

Već sam spomenuo svoju nazočnost na zajedničkoj svečanoj sjednici CK partije i Vlade, koja je održana u svečanoj sali Kremlja prilikom obilježavanja 45. obljetnice Oktobarske revolucije. Hruščov je u svom opsežnom referatu najveću pozornost posvetio pitanjima Karipske krize. Opširno je obrazlagao svoju miroljubivu politiku i to da je Vlada upravo na liniji te politike odlučila povući svoju raketnu bazu s Kube.

Sa stajališta mira to je bio svakako najpametniji i najmudriji potez. Sa stajališta vojno-strateških i političko-prestižnih odnosa pitanje mira ili rata također ne bi smjelo biti upitno.

No, kada se radi o odnosima između dviju super sila i prestiža i popularnosti njihovih vođa to možda sadrži i neke druge, za obične ljude teško prihvatljive, dimenzije.

U kontekstu tih razmatranja posebno ističem da se ovaj najveći vojni i politički sukob dviju supersila događa upravo (studeni 1962.) u tijeku priprema i u predvečerje Plenuma od kojeg se toliko očekivalo. Kako je taj sljed događanja djelovao na odnose snage tržišta i snaga antitržišnog dogmatizma to, razumije se, nitko ne zna, ili barem nitko nije javno rekao, ali da su snage antitržišnog dogmatizma mogle, ako su željele, iskoristiti taj sljed događanja u svoju korist, to je neupitno. Kako su se, međutim, stvarni idejno-politički odnosi i u čiju korist

formirali to je manje ili više jasno. Ono što je nešto manje jasno jest: zašto su se i pod kojim utjecajima ti odnosi tako formirali i zašto je Hruščov morao napustiti političku scenu? Svi mi koje zanimaju odgovori na ta pitanja imamo o svemu tome i neke stavove, ali stvarne nijanse uzročno-posljedičnih veza još nitko nije nešto jasnije osvijetlio. Očekujem da će, možda, moji prijatelji, spomenuti akademici Gorbačovljevi savjetnici o tome nešto više reći u godinama koje su pred nama. Danas se, međutim, nakon petnaest godina tranzicije i u kontekstu razmatrane teme mogu postaviti neke konstatacije. Procesi pluralizacije, demokratizacije i tranzicije danas bi se javljali u mnogo ljepšem svjetlu da je bilo nešto više sreće u ostvarivanju Hruščovljeve reforme.

5) Društveno-ekonomska reforma iz godine 1965.

Rezultati ukupnog društveno-ekonomskog razvitka u prvome desetljeću samoupravljanja bili su realna osnova za dalje reformske pomake. Na osnovi takvih spoznaja započele su već na početku šezdesetih godina 20. stoljeća velike pripreme za novu cjelovitiju i ambiciozniju društveno-ekonomsku reformu.

Zamišljeno je da se ta reforma počne ostvarivati godine 1965. Nakon završetka poslijeratne obnove, na početku pedesetih godina 20. stoljeća započeo je veoma dinamičan privredni razvitak. Stope rasta društvenog proizvoda (što znači samo materijalna proizvodnja) od godine 1953. do 1960. iznosile su za Jugoslaviju 8,9 a za Hrvatsku 9,0. Dinamičan je rast nastavljen i u šezdesetim godinama. Stopa rasta društvenog proizvoda za cijelo desetljeće iznosila je 6,3. To je razdoblje snažne industrijalizacije koja je omogućila da se Hrvatska zajedno s bivšom državom, u sedamdesetim godinama 20. stoljeća uvrsti (po kriterijima UN) među deset novoindustrijaliziranih zemalja.

Formalna priprema reforme iz godine 1965. započela je u Jugoslaviji osnivanjem Savezne komisije za paritet dinara kojoj je na čelu bio Kiro Gligorov. Već i sam naziv te Komisije govori o osnovnim zadaćama i ambicijama reforme. A to znači, da su i ambicije bile dalje razvijanje tržišne samoupravne privrede s posebnim naglaskom na sve veće otvaranje prema svijetu i na razvijanje modela otvorene privrede.

Dostignuta razina razvitku tržišnih mehanizama i odnosa (explicite tržišta roba i usluga, a implicite i šire od toga), jednako kao i dostignuta razina decentraliziranog odlučivanja (ne samo u poduzećima nego i šire) i sami su po sebi nameatali pitanja opće pluralizacije i demokratizacije odnosa u Jugoslaviji. Sve je to bilo i sasvim razumljivo, i to zbog stalnog jačanja samoupravljanja, decentraliziranog odlučivanja, ekonomske demokracije i političkog federalizma za koji je bilo sve više naznaka da će se u krajnjem slučaju transformirati u konfederalizam.

Kada to kažem, onda posebno mislim na to da je Tito kao politički genij već u prvim desetljećima razvitka bivše zajedničke države shvatio da je jedini mogući put u konfederalizmu, odnosno u savezu samostalnih država koje se tako mogu i potpuno osamostaljavati. Takve su prosudbe imali i Titovi najbliži suradnici, posebno Kardelj i Bakarić. Pri svemu tome i nije suviše bitno je li netko od naših povijesnih velikana (Strossmayer, Gaj, Radić i drugi) ocjenjivao da je Jugoslavija umjetna tvorevina ili da je ona sudbina jugoslavenskih naroda. Osobno sam se kao dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta, Zagreb i predsjednik Saveznog ekonomskog savjeta imao prilike upoznavati s velikom konfliktnošću i velikim proturječjima na kojima se zasniva bivša država. To se odnosi i na velike razlike u razini razvitka pojedinih republika i pokrajina i na njihov multinacionalni karakter i na razlike u povijesnom nasljeđu, pa i na religijske razlike i na sve drugo općepoznato.

Događanja na početku devedesetih godina 20. stoljeća, na samom početku tranzicije, a u vrijeme eksplozije balkanskog nacionalizma pokazala su dubinu Titove političke genijalnosti koja je osobito došla do izražaja u Ustavu iz godine 1974. Čitav koncept općenarodne obrane i društvene samozaštite (na kojem je radio i general Franjo Tuđman) morao je dovesti u krajnjoj instanci do osamostaljivanja republičkih armija. Na osnovi odredbi Ustava iz godine 1974., Badinterova komisija je donijela poznate odluke o osamostaljivanju republika u okviru avnojevskih granica. Eksplozija balkanskog nacionalizma učinila je svoje, ali bi, bez odgovarajućih ustavnih okvira, zlo bilo još mnogo veće.

No, na ovome mjestu spominjem sve ove općepoznate činjenice upravo zbog toga što one nisu bile bez utjecaja na planiranje i ostvarivanje društveno-ekonomske reforme iz godine 1965., niti na planiranje i ostvarivanje svih drugih reformi koje su se na nju naslanjale. U tom kontekstu posebno valja spomenuti nacionalno pitanje. Ono se manifestiralo manje ili više otvorenim djelovanjem različitih nacionalizama. Oni su se posebno manifestirali u konfrontacijama na dva segmenta ekonomske politike. Prvi se odnosi na politiku bržeg razvitka manje razvijenih, koja je inače bila veoma djelotvorna. Drugi se odnosi na režim raspolaganja devizama. Praktično su sve nacije manifestirale svoj nacionalizam, s time da je slovenski nešto otvorenije počeo dolaziti do izražaja tek usamdesetim godinama postojanja bivše države.¹³

¹³ Pokazalo se da jedinstveno tržište u jednoj državi s veoma velikim razlikama u razini razvijenosti pojedinih dijelova ima veoma različite ekonomske efekte. Titova je Jugoslavija startala s koeficijentom nejednakosti (Slovenija: Kosovo) 4, a završila s koeficijentom 8. To se dogodilo i uprkos veoma aktivnoj regionalnoj politici i velikom prelijevanju. Podrobnije u autorovom radu: "The Economic Dimension of Nationalism: The Case Study on Comparative Investments in Croatia", u knjizi (Žarko Puhovski, Ivan Prpić, Dragomir Vojnić ed.et al.) "Politics and Economics of Transition", Center for the Study of the Transformation of Central and Eastern Europe, and Informator, Zagreb 1993., str. 175-186.

Ipak je u mnogim događanjima ton i pečat davao srpski nacionalizam. Ta se pojava ne može pripisati samo činjenici da se radi o daleko najvećoj naciji, već i nekim drugim okolnostima povijesnog nasljeđa. Povijesno gledano srpski je nacionalizam baratao dvjema parolama. Prva glasi da svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi, a druga glasi da Kosovo mora biti dio Srbije. Ta su dva zahtjeva u različito vrijeme stvarala različite konfliktno situacije za vrijeme postojanja bivše države, pa čak i do danas.

Povijest je, međutim, pokazala da je srpski nacionalizam najtvrdi kada se radi o Kosovu. Institut za društvena istraživanja Ujedinjenih naroda iz Geneve pokrenuo je godine 1993. projekt o politici međunarodne zajednice prema državama bivše Jugoslavije. Bio sam pozvan da u svom prilogu ovom projektu dam svoje viđenje tretiranoga problema.

U svome radu dotaknuo sam se i problema Kosova. Ocijenio sam da se ono što povijest zamuti, slično kao kod Izraela i Palestine, to poslije veoma mukotrпно razrješava. Spomenuo sam isto tako da pravi problemi s Kosovom tek predstoje. To sam pisao godine 1993., a problemi su došli 1999.¹⁴ U svakom slučaju, problem Kosova bio je i ostao sa svih stajališta gledano aktualan, delikatan i nadasve konfliktan. Imajući mnogo godina prijatelje i sa srpske i s albanske strane, shvatio sam svu težinu problema u svjetlu snažnih emotivnih naboja.

U kontekstu ovih razmatranja važno je zapaziti da su u objektivno danim konfliktnim odnosima bivše države neki trenutci imali posebno istaknute uloge. To se posebno odnosi na Kosovo.

Kompleks Kosova bio je u neprestano prisutan u svim društvenim pomicima. To se odnosi i na pripremu i ostvarivanje velike jugoslavenske društvene političke reforme iz godine 1965. Kiro Gligorov je oko spomenute Komisije za paritet dinara okupio veći broj znanstvenika ekonomista, uključivši i suradnike Ekonomskog instituta, Zagreb. Osobno sam u toj Komisiji predstavljao hrvatsku ekonomsku znanost koja je bila, kao uostalom i ekonomska znanost u cjelini, veoma reformski raspoložena. Mnogi istaknuti ekonomisti znanstvenici iz bivše države, posebno iz Hrvatske i Slovenije, nastavili su i dalje, okupljeni oko Kire Gligorova, svoju reformsku aktivnost sve do raspada Jugoslavije.

Neke paralele između događanja u SSSR i Jugoslaviji mogu također biti interesantne. Ciljevi, ambicije i zadaće reforme iz godine 1965., posebno oni koji se odnose na opću pluralizaciju i demokratizaciju, morali su se obuzdavati i zbog vanjskih i zbog unutarnjih razloga. Neki od vanjskih razloga već su bili spome-

¹⁴ Podrobnije u autorovom radu: "Disparity and Disintegration: The Economic Dimension of Yugoslavia's Demise", u knjizi: Payam Akhavan and Robert Howse (ed. et al.): "Yugoslavia the Former and the Future", The United Nations Research Institute for Social Development Geneva and The Brookings Institution Washington, 1995., str. 75-111.

nuti. To je pad Hruščovljeve reforme iz studenoga godine 1962. O tome se nije mnogo u javnosti ni znalo, ni govorilo, ni pisalo, ali su poruke bile jasne. Snage antitržišnog dogmatizma pobijedile su i dominirale. I premda su, barem u znanosti, određeni idejno-politički pomaci učinjeni, u praksi se oni nisu vidjeli. Već u prvim godinama reforme (godine 1968.) uslijedili su intervencija i pad "Praškog proljeća". Takva su događanja bila velika ograničenja za neke izrazitije reformske zahvate u smjeru opće pluralizacije i demokratizacije.

Valjalo je u takvom međunarodnom okruženju računati i s opasnostima vanjske intervencije. Snage antitržišnog dogmatizma postajale su sve glasnije u nastojanju da spriječe reformske pomake u drugim zemljama realnog socijalizma.

Unutarnje političke prilike također nisu bile osobito povoljne za takve reformske pomake koji bi više isticali pluralizaciju i demokratizaciju. U nas nikada nisu otvoreno djelovale snage antitržišnog dogmatizma, ali su stalno djelovale one snage koje su se bojale da bi pomaci u smjeru opće pluralizacije i demokratizacije mogli utjecati na dalju decentralizaciju u odlučivanju i na jačanje konfederativnih elemenata u političkom sustavu. Osnovni problem i osnovni strah takvoga karaktera odnosio se na Kosovo. Reforma je započela godine 1965., a već je godine 1966. uslijedila eksplozija potaknuta takvim strahovima. To je eksplozija ipak sretno završila. Na brijunskom plenumu pao je Ranković kao glavni protagonist takvih strahova. Ovdje se nije radilo o antitržišnom dogmatizmu, nego o strahovanju da će takvi reformski pomaci dovesti do osamostaljenja Kosova.

Osobno sam imao prilike razgovarati s Rankovićem o problematici reforme dvije godine prije brijunskog plenuma, tj. godine 1964. Jedna se je delegacija ekonomista znanstvenika pripremala za posjet talijanskim ekonomistima znanstvenicima. Italija je izražavala spremnost podržati velike reformske pomake odgovarajućim financijskim sredstvima. Naša delegacija u sastavu Voja Rakić (B i H), Zoran Pjanić (Srbija) i Dragomir Vojnić (Hrvatska) morala je lobirati preko istaknutih talijanskih ekonomista znanstvenika koji su imali utjecaj i na politiku. Na čelu talijanskih ekonomista koji su vodili razgovore s nama bio je poznati profesor Ugo Papi, u to vrijeme Rektor Sveučilišta u Rimu, koji je već otprije imao dobre odnose s Rankovićem.

U razgovorima spomenute grupe ekonomista u okviru pripreme lobističke misije u Rimu sudjelovala je i Rankovićeva supruga Slavka (Slovenka) koja je također bila ekonomist znanstvenik. To je bilo sasvim normalno, jer se razgovor vodio u njihovoj kući. Ranković je s velikim zanimanjem slušao i postavljao pitanja o pripremama i početku reforme. Obećao je i sam pomoći u našem lobiranju. U Rimu smo dva dana bili gosti Uga Papija koji je u razgovore uključio i druge svoje utjecajne prijatelje. Našoj se grupi priključio i ambasador u Rimu, Ivo Vejvoda. Sve to navodim zbog toga da se i po nekim, ne sasvim irelevantnim, podrobnostima shvati kompleksnost okruženja u kojem se pripremala i ostvarivala reforma iz godine 1965.

U vrhovima politike idejni je kompleks antitržišnog dogmatizma bio već davno prevladan. Ono, međutim, što je utjecalo ne usporavanja reformskih pomaka bilo je neposredno povezano s posljedicama reforme u smislu jačanja tržišta i decentralizacije odlučivanja, kao opće pretpostavke većeg otvaranja prema svijetu i u konačnici opće pluralizacije i demokratizacije. A te su se posljedice osobito odnosile na sve izrazitije tendencije opće konfederalizacije na osnovi takvih ustavnih promjena u kojima bi se sve više prepoznao izvorni suverenitet republika kao država. U tom su smislu djelovale sve reformske snage, uključivši proljećare, od kojih su neki, nažalost, podnijeli i osobne žrtve. Ustav iz godine 1974. rodio se uz veliku borbu za ostvarivanje odgovarajućih reformskih pomaka. Ti su se pomaci odnosili i na ekonomski i na politički sustav. Ukupna događanja i za vrijeme Titovog života i poslije i u tom su kontekstu potvrdila Titov politički genij.

Bez toga genija ne samo da ne bi bilo suvremene Hrvatske, nego bi i eksplozija balkanskog nacionalizma izazvala još tragičnije učinke.

U sklopu ovih razmatranja važno je zapaziti kompleksnost odnosa u pripremanju i ostvarivanju reformskih promjena. U samom središtu problema bili su (a za neke i ostali) problemi Kosova.

Velika društveno-ekonomska reforma započela je godine 1965., a već je iduće godine 1966. došlo do eksplozije srpskog nacionalizma. Brijunskim plenumom iz godine 1966. i padom Rankovića spašene su osnovne intencije reforme, ali su problemi ostali. Ti su problemi stalno usporavali one poželjne i potrebne reformske pomake. To se posebno odnosi na razdoblje poslije Titove smrti.

Kao dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta Zagreb i isto tako dugogodišnji predsjednik Saveznog ekonomskog savjeta bio sam na izvoru informacija i po prirodni stvari bio sam svjedok turbulentnih događanja u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Te su turbulencije započele kosovskom krizom koja je u konačnici završila eksplozijom balkanskog nacionalizma.¹⁵

Na početku osamdesetih godina 20. stoljeća uslijedila je politička odluka o pripremi i ostvarivanju "Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije". Na čelu grupe ekonomista znanstvenika i političara koja je morala pripremiti ovaj program i pratiti njegovu realizaciju bila je trojka u sastavu Sergej Kraigher (prvi predsjednik Predsjedništva poslije Tita), Kiro Gligorov i Dragomir Vojnić. Osobno sam pripremio teze za početak rada na dokumentu "Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije", koje su bile predmet višednevne diskusije vodećih ekonomista i političara na Brijunima. Bio je to zapravo nastavak reformskih osnova iz godine 1965.

U ostvarivanju dokumenata "Dugoročnog programa" bilo je uključeno više od dvije stotine istaknutih ekonomista znanstvenika. Prvi dokument "Polazne

¹⁵ Podrobnije o tome u autorovoj knjizi "Ekonomija i politika tranzicije", Ekonomski institut, Zagreb i Informator, Zagreb 1993.

osnove Dugoročnog programa” bio je završen i objavljen godine 1982. Do sredine osamdesetih bilo je objavljeno još više knjiga (ukupno osam) o pojedinim aspektima “Dugoročnog programa” Ostvarivanje toga programa, koji je formalno imao opću političku podršku, nailazilo je na brojne zapreke. Uzroci su bili i unutarnji i vanjski. Na početku osamdesetih godina 20. stoljeća pojavila se tzv. dužnička kriza, koja je u odnosu na postojeću dužničku situaciju bila prava “hlebinska naiva”.

Kriza je bila umjetno izazvana, jer su vanjski moćnici kapitala očekivali da će se Jugoslavija odmah poslije Tita raspasti. Britanski ambasador Sir Roland Bollen (kao diplomatski doajen) pozvao je na ručak u svoju rezidenciju Predsjednika Sergeja Kraighera na dogovor o toj umjetno izazvanoj krizi.

Kraigher je, međutim, ocijenio da je bolje da ga ja zamjenim na tome ručku, jer ću kao znanstvenik i profesor moći govoriti mnogo ležernije i slobodnije. Na samom početku ručka, koji je započeo (u ambasadorovoj rezidenciji) u veoma protokolarnoj atmosferi (za ogromnim stolom samo ambasador i ja i razumije se konobar koji nas dvorio), postavio sam pitanje je li i Zapad prihvatio sovjetsku tezu o prirodnom savezništvu.

Kada sam to rekao, ambasador je skočio sa stolice i odjurio u svoj kabinet otkuda mi je donio pregršt telegrama koje je upućivao svojoj vladi, uvjeravajući da je prekid kreditnih linija prava politička ludost. Kapital se ponaša kao divlja zvijer, rekao je, ali vas uvjeravam da ćemo taj problem riješiti. I zaista problem je bio prvo ublažen, a poslije i riješen. Osim toga, i određene napetosti među zemljama SEV i sve izrazitije krize realnog socijalizma stvarale su dodatne probleme i u vanjsko-trgovinskoj razmjeni i u ukupnom razvitku. Problemi su dolazili i s naslova funkcioniranja ukupnog ekonomsko-političkog sustava. Iza konfederalnog ustava, po kojem je najviše vlasti bilo u republikama, nije više stajao moralno-politički autoritet Tita. To je veoma otežavalo koordinaciju i usuglašivanje makroekonomskih odluka. Tako su neki ozbiljniji pomaci u ostvarivanju Dugoročnog programa uslijedili tek u godinama koje su prethodile tranziciji.

To se dogodilo na svršetku osamdesetih godina 20. stoljeća kada je na čelu grupe za ostvarivanje programa bila trojka Ante Marković, Kiro Gligorov i Dragomir Vojnić. U opisanoj situaciji o funkcioniranju ukupnog ekonomskog i političkog sustava Ante Marković je bio praktično bez prave vlasti. Odluke su se morale donositi konsenzusom. Takvim su odlukama morali biti nazočni svi relevantni čelnici republika, što je u praksi postajalo sve teže. Prava vlast u centru postojala je samo u JNA koja se sve više transformirala u srpsku nacionalnu armiju. Srpske političke strukture ostvarivale su sve dominantnije utjecaje na ukupnu i posebno na monetarnu politiku. Ta se situacija po prirodi stvari nije mogla izmijeniti ni kada je na čelo Saveznog Predsjedništva došao Stjepan Mešić koji je po funkciji morao biti i zapovjednik JNA.

Zanimljivo je da su čelne političke funkcije imali Hrvati i Slovenci, a da su se željeni pomaci ipak veoma teško ostvarivali. Prisjetimo se samo da su na čelu SKJ

bili Stipe Šušvar (Hrvat) i Štefan Korošec (Slovenac), na čelu Savezne vlade - Ante Marković (Hrvat), a na kraju i na čelu Predsjedništva - Stjepan Mesić (Hrvat). U takvoj su se situaciji Hrvati i Slovenci ipak snažili da se učini barem onaj minimum koji se mogao učiniti. Ante Marković je na čelu Komisije za Ustavnu promjenu proglasio da se konstruktivnim tumačenjem Ustava iz godine 1974., može ostvarivati opća pluralizacija i demokratizacija. Stjepan Korošec je kao sekretar CK SKJ održao u Ekonomskom institutu, Zagreb sastanak sa grupom vodećih političara i ekonomista, na tome su sastanku definirane teze za tzv. Prvu konferenciju SKJ. Usvajanjem tih teza dano je zeleno svjetlo za opću pluralizaciju i demokratizaciju, ali je nasuprot svemu tome, opća situacija u zemlji postajala sve složenija i teža. Sve su se više osjećale opasnosti eksplozije balkanskog nacionalizma.¹⁶

Prvi idejno-teoretski nagovještaj takvih događanja bio je Memorandum Srpske akademije znanosti iz godine 1986. ¹⁷ Poslije toga su uslijedili poznati događaji na Kosovu, na Gazimestanu, praćeni pojavom “događanja naroda”, što je u konačnici ukinulo ustavno proklamiranu poziciju pokrajina Kosova i Vojvodine. To je bio kraj Ustava iz godine 1974. i na njemu zasnovane državne zajednice. U kontekstu naših razmatranja, međutim, posebno je važno zapaziti da su u nizu uzroka koji su uvjetovali turbulentna kretanja u osamdesetima ipak najveću ulogu odigrala ona povezana s Kosovom.

Snagu emotivnog naboja, kada je u pitanju Kosovo, čak i kod najvećih kosovskih intelektualaca, mogu zamisliti i pokušati shvatiti samo oni koji su i osobno imali prilike razgovarati o toj temi. Godinama sam prijateljevao sa dva veoma istaknuta srpska intelektualca ekonomista znanstvenika. Prvi je profesor Miladin Korać, koji je među ekonomistima znanstvenicima poznat i kao tvorac tzv. dohodovne ekonomije. Drugi je profesor Tihomir Vlaškalić, koji je više godina bio i na čelu SK Srbije. Obojica su bili veliki prijatelji s našim vodećim ekonomistom profesorom Jakovom Sirotkovićem. Sva su se trojica nerijetko nalazili na razgovoru kod Vladimira Bakarića. U krugovima ekonomista i Korać i Vlaškalić, prema Srbi, tretirani su kao Bakarićevi ljudi.

¹⁶ Posljednje tradicionalno opatijsko Savjetovanje ekonomista (bivše države) održano je u (prosincu godine 1990.) na osnovi 23. sveska “crvene knjige” koju je bez prekida priređivao Ekonomski institut, Zagreb. Svoje uvodno izlaganje završio sam apelom na ekonomiste da pomognu svojim republičkim vladama u ostvarivanju ustavnog prava o izvornom suverenitetu. Podrobnije u knjizi “Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije” (redakcija: Gorazd Nikić, Željko Rohatinski i Dragomir Vojnić) Ekonomski institut i Informator Zagreb 1990.

¹⁷ Sjednice zajedničkog savjeta spomenutog Centra Državnog sveučilišta Floride, održavale su se svake godine i u Tallahassee-u ili u Zagrebu. Dogodilo se da je upravo u vrijeme izlaska memoranduma Srpske akademije sjednica održana u kabinetu Rektora Sveučilišta u Beogradu. Svi članovi Savjeta su oštro osudili i odbacili sadržaj Memoranduma. Najžešći kritičar međutim je bio direktor Centra, Amerikanac profesor George Macesich. On je dramaturgizirao situaciju ocjenjujući da ratna događanja nisu isključena.

Kada je za vrijeme jedne od niza kosovskih kriza Jakov Sirotković zapitao Koraća i Vlaškalića: zar ne bi mogli tretirati Kosovo kao posebnu samostalnu državu? odgovor je bio: “a zašto ne bi Ti i svoj Nin (rodno mjesto Sirotkovića) prepustio Talijanima?” Mjesta za diskusiju više nije bilo, ali je problem postao stravično jasan. To je bio jedan u nizu razloga zbog kojih sam odnose Srba i Albanaca s Kosova usporedio s odnosima između Izraela i Palestine.

U prijašnjim izlaganjima spominjao sam stavove vodećeg britanskog laburista (lijeve orijentacije) Bevana o tome da bi u njihovim uvjetima samoupravni socijalizam (zbog razine obrazovanja i demokratske tranzicije) bio osjetno bolji i uspješniji. I to je nesumnjivo točno.

No, točno je i to da je Tito, čak i u tako teškim uvjetima i brojnim proturječjima i zbog razine razvijenosti i zbog pomanjkanja demokratske tradicije i zbog povijesnog nasljeđa, uspio razviti jedan model funkcioniranja društva koji je privukao pozornost cijeloga svijeta, kako političara, tako i znanstvenika.

To je dosad jedino poznati model koji je bio tretiran i sa stajališta oslobađanja rada i sa stajališta ekonomske djelotvornosti kao model održivog razvitka. Eksplozija balkanskog nacionalizma nije dopustila pluralizaciju i demokratizaciju toga modela, ali su njegovi pozitivni utjecaji općepoznati.¹⁸

Ti su pozitivni utjecaji djelovali u dva smjera. Prvi se smjer odnosi na stvaranje reformskih idejno-teorijskih osnova za konkretno poticanje reformskih pomaka u čitavom nizu zemalja koje su danas ili još uvijek zemlje u tranziciji ili su već postale zemlje članice Europske unije.

Drugi se smjer odnosi na šira društvena i politička kretanja. Na međunarodnim znanstvenim skupovima o tranziciji (Moskva 2000.) mogle su se čuti prosudbe da su reformska i ukupna događanja na ovim našim prostorima pridonijela ubrzanju kraha boljševičke opcije, pa i rušenju berlinskoga zida. Titova je uloga u svemu tome bila i ostala više nego prepoznatljiva. Ima dosta osnova za pretpostavku da će povijest to sve više prepoznavati i potvrđivati.

¹⁸ Nešto širi pogledi autora (na osnovi političko-ekonomskog pristupa) o uzročno-posljedičnim vezama turbulentnih kretanja i prijelomnih događanja u proteklome stoljeću mogu se naći u knjizi koju je uredio Ljubo Jurčić pod naslovom “Investicije, Reforme i tranzicija”, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb, 2005. Ta je knjiga bila predstavljena na međunarodnoj konferenciji koja je pod naslovom “15 godina tranzicije” povodom obilježavanja 80. obljetnice autora održana 4. studenoga 2005. u hotelu Westin Zagreb.

LITERATURA

1. Aganbegijan, Abel (1988.): *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana.
2. Akhavan, P., Howse, R. (eds.et al.,1995.): *Yugoslavia the Former and the Future*. The Brookings Institution/Washington and United Nations Research Institute for Social Development/Geneva.
3. Bajt, Aleksandar (1988.): *Samoupravni oblik društvene svojine*, Globus, Zagreb.
4. Baletić, Zvonimir, Vojnić, Dragomir (ed.et al.,1990.) *Socijalizam u reformi, Iskustvo i problemi jugoslavenske privredne reforme*, Ekonomski institut, Zagreb i Informator, Zagreb.
5. Bogomolov, Oleg (2000.): *Moja Letopis' prehodnogo vremeni*. Moskva: Ekonomika, Biblioteka "Rossijskije akademiki ob ekonomike".
6. Bogomolov, Oleg (ed.et al.,2001.): *Post-Socialist Countries in the Globalizing World*, Russian Academy of Sciences, Moscow
7. Bogomolov, Oleg (ed.et al.,1990.): *Market Forces in Planned Economies*, Macmillan in association with the International Economic Association, London.
8. Broz, Josip Tito(1947.): "Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi" (Proleter, 1942.) U: *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*. Kultura, Beograd.
9. Gligorov, Kiro (ed.et al., 1982.): *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Dokumenti Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije*, Centar za radničko samoupravljanje, Beograd.
10. Gligorov, Kiro (1984.): "Strategijske osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije", Ekonomski pregled, 1-2.
11. Gligorov, Kiro (1989.): "The Economic System of Yugoslavia". U: George Macesich (ed.et al.) *Essays on the Yugoslav Economic Model*, PRAEGER, New York.
12. Gligorov, Kiro (ed.et al., 1982.): *The Functioning of the Yugoslav Economy*, M.E. Sharpe inc. Spokesman, New York.
13. Grinberg, Ruslan (ed.et al. 2003.): *Russia and CIS in Recent European Integration Processes*, Russian Academy of Sciences, Moscow.
14. Grupa autora (1985.): *Kritička analiza funicioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Savezni društveni savjet za pitanja društvenog uređenja, Beograd.

15. Grupa autora (1988.): *Tito i koncepcija socijalizma (1948.-1988.)*, Znanstveni skup održan u Kumrovcu 7. - 9. prosinca 1988.
16. Horvat, Branko (1961.): *Ekonomska teorija planske privrede*, Kultura, Beograd 1961.
17. Horvat, Branko (1982.): *The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory*, Armonk, M.Y., M.E, Sharpe.
18. Horvat, Branko: (ed.et al.,1962.): *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini* (žuta knjiga) Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd.
19. Jurčić, Ljubo (2005.): "Ekonomski razvitak investicije, fiksni kapital i ekonomija i politika tranzicije", izlaganje na međunarodnoj konferenciji "15 godina tranzicije" hotel Westin, 4. studeni, Zagreb 2005. Objavljeno i u časopisu Ekonomski pregled, br. 5-6/2005.
20. Kraigher, Sergej, (1984.): "Aktualni zadaci ostvarivanja dugoročnog programa ekonomske stabilizacije", *Ekonomski pregled*, br. 3-4.
21. Korošić Marijan (1988.): *Jugoslavenska kriza*. Naprijed i Ekonomski institut, Zagreb.
22. Korošić, Marijan (1989.): *Quo Vadis Jugoslavijo*, Naprijed, Zagreb.
23. Lang, Rikard (ed.et al., 1963): "O nekim problemima privrednog sistema", (bijela knjiga), *Ekonomski pregled*, br. 3-5.
24. Lang, Rikard, George Macesich, Dragomir Vojnić (eds.et al) *Essays on the Political Economy of Yugoslavia*, Center for Yugoslav-American Studies, Research and Exchanges at The Florida State University, Ekonomski institut, Zagreb and Informator, Zagreb, 1982.
25. Lang, Rikard i Dragomir Vojnić (1980.): "Social Ownership in the Yugoslav Economic Model" *Proceedings and Reports* Vol. 14, Center for Yugoslav and American Studies Research and Exchanges, Florida State University, Tallahassee.
26. Lerner, Abba (1944.): *Economics of Control, Principles of Welfare Economy*, Macmillan, New York.
27. Lange, Oskar (1971.): *Political Economy*, Pergaman Press, Oxford.
28. Lange, Oskar (1970.): *Papers in Economics and Sociology*, Pergamon Press, Oxford.
29. Macesich, George (1984.): *The Politics of Monetarism*, Rowman and Allanheld, Publishers, New Jersey.
30. Macesich, George (ed.et al.,1992.): *Yugoslavia in the Age of Democracy*, PRAEGER, New York.
31. Marendić, Božo; Borislav Škegro (eds.et al., 1992.): "Koncepcija i strategija gospodarskog razvoja Republike Hrvatske", *Privredna kretanja i ekonomska politika*, NBH i Ekonomski institut, Zagreb br. 10.

32. Marković, Ante (1990.): *Jugoslavenske promjene*, Sekretarijat za informacije, SIV, Beograd 1990.
33. Nikić, Gorazd; Rohatinski, Željko; Vojnić, Dragomir, (eds.et al, 1990.) *Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut, Zagreb i Informator, Zagreb.
34. Sirotković, Jakov; Družić, Ivo; Družić; Gordan (eds.et.al.): *Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjene u privrednom sistemu SFRJ*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1988.
35. Staljin, Josip Visarionovič (1981.): *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u, Pitanja Lenjinizma*, Centar za društvene djelatnosti SSOH, Zagreb.
36. Vojnić, Dragomir (1960.): *Investicije na području Jugoslavije 1947-1958*. Ekonomski institut, Zagreb.
37. Vojnić, Dragomir (1990.): “Opća kriza socijalizma-krah boljševičke opcije i razvitak modela tržišne demokracije”, *Ekonomski pregled*, br. 1-2-3.
38. Vojnić, Dragomir (1992.): “Transformacija Centra za jugoslavensko-američke studije, istraživanja i razmjenu Državnog sveučilišta Floride”, *Ekonomski pregled*, br. 1-2.
39. Vojnić, Dragomir (1989.): *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*, Globus, Zagreb, Ekonomski institut, Zagreb.
40. Vojnić, Dragomir (ed.et al.): *Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*, (obilježavanje pedesete obljetnice Ekonomskog instituta, Zagreb, Globus, Zagreb.
41. Vojnić, Dragomir (1963.): *Privreda SSSR-a u sadašnjoj fazi razvoja*, Ekonomski institut, Zagreb 1963
42. Vojnić, Dragomir (2005.): *Investicije, reforme i tranzicija*, (izabrani radovi u redakciji Ljube Jurčića) Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb.
43. Vojnić, Dragomir (1991.): “Novyj socializm v svete jugoslavskoga opyta”. U: *Problemi i realizacija hozjajstvenih reform v SSSR i Jugoslavii* (materialy međunarodnoj konferencii) Čast’ I. Moskva, Institut međunarodnih ekonomičeskikh i političeskikh isledovannij, Rosijskaja akademija nauk.
44. Vojnić, Dragomir (1990.): “Reforma ekonomičeskoj sistemy socializma v Jugoslavii” (koautor: R.Lang), *Mirovaja ekonomika i međunarodnyje otnošenija*, (Moskva), br.5.
45. Vojnić, Dragomir (1990.): “Nekotorye problemy reformy socializma v svete jugoslavskoga opyta”, *Voprosy ekonomiki* (Moskva), br.2.
46. Vojnić, Dragomir (1982.): “Razmišljanje o pristupu Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije”, *Socijalizam*, br. 3.

47. Vojnić, Dragomir (1987.): “Ekonomska kriza i ekonomska stabilizacija, otpori, problemi i perspektive u svijetlu idejnih kretanja”, *Ekonomski pregleđ* br. 7-8.
48. Vranicki, Predrag (1990.): “Prijevremenost revolucija”. U: Baletić, Zvonimir ed.et al.): *Socijalizam u reformi*, Informator Zagreb, Ekonomski institut, Zagreb.
49. Zdunić, Stjepan; Baletić, Zvonimir; Bendeković, Jadranko (ed.et al., 1991.): *Privatizacija u politici gospodarskog razvoja*, Ekonomski institut, Zagreb.

TRANSITION AND REFORM. CRITICAL REVIEW OF THE EVENTS IN THE CRUCIAL TIME PERIODS

Summary

Social events in the former Yugoslavia occupied the attention of the world scientific and political public during the second half of the past century. That especially relates to the Cominform resolution from 1948, the rise of the self-managemnt, the establishment of of non-alignment movement, as well as to the general geopolitical position of the Tito's Yugoslavia during the cold war.

The author belongs to the economists-researchers with a very long reform tradition. He personally participated in all big crucial events.

That especially concerns the (unsuccessful) Hruschov's attempt to direct his reforms to development of the self-management model in November 1962. At domestic plan, the author talks about the big socially-economic reform from 1965 and as the continuation of this reform about the long-term program of the economic stabilization during the ei-ghtieth.

The explosion of the Balkan nationalism prevented the pluralism and democrati-zaion of the model of the self-managed socialism. That was the first attempt of the creation of the sustainable development model. Based on the critical review of the events in the crucial time periods, the author mentions the interdependence of the reform activity of Tito, Hruschov and Gorbachov.

Last two of them failed at market, but with different interdependences. Although the self-managed socialism did not survive, its positive effects are unquestionable. These effects are of two kinds. First, they stimulated reforms in other, especially Central Euro-pean countries. Second, they accelerated the collapse of the Bolshevik option and even the overthrow of the Berlin wall.

Key words: transition, reform, market, self-management, anti-market dogmatism, pluralism, democratization, socialism.